

Η παροχή υπηρεσιών υγείας στη Σμύρνη την περίοδο 1675–1922

Αντώνης Χατζηνικολάου

Phd, ΠΕ Νοσηλεύτης, Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Γιώργος Πιερράκος

Phd, ΠΕ Νοσηλεύτης, ΤΕΙ Αθηνών, Αθήνα

Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Σκοπός της παρούσας μελέτη ήταν η περιγραφή, με όσο το δυνατόν ακριβέστερο τρόπο, της λειτουργίας των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της Σμύρνης από το 1675 έως το 1922, αξιοποιώντας δυσεύρετες αρχαιακές πηγές. Το σύστημα υγειονομικής περίθαλψης στη Σμύρνη ήταν μοναδικό για το δυτικό κόσμο κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου. Βασίστηκε στο χριστιανικό ιδανικό της φιλανθρωπίας και των ιπποκράτειων σκέψεων, καθώς οι ιδέες αυτές είχαν ισχυρή επιρροή στην περιοχή της Σμύρνης σε σχέση με την υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κοινωνική προσφορά δεν περιοριζόταν μόνο στις δωρεές και την εθελοντική εργασία στο νοσοκομείο, αλλά αφορούσε και στην ολοπρόθυμη συμμετοχή των κατοίκων της, όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο, για την αντιμετώπιση της ανθρώπινης δυστυχίας. Η αλληλεγγύη των κατοίκων της ήταν τόσο μεγάλη που εντυπωσίασε πολλούς ξένους περιηγητές, οι οποίοι με πολύ μεγάλο ενθουσιασμό την ανέφεραν στα έργα τους. Στο παρόν άρθρο παρατίθεται εισαγωγικά μια ιστορική ανασκόπηση, που αφορά στο σύστημα υγείας στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τους λόγους που ώθησε τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη να ιδρύσουν και να χρηματοδοτήσουν τα νοσηλευτικά ιδρύματα στη Σμύρνη. Ακολουθούν οι ενότητες όπου περιγράφεται η λειτουργία του Γραικικού Νοσοκομείου, των Ευρωπαϊκών Νοσοκομείων, του Αρμένικου, του Τουρκικού, του Εβρα-

Health care services in Smyrna during the period 1675–1922

Antonis Chatzinikolaou

Phd, RN Doctor of Medical History, Medical School, University of Athens, Athens, Greece

George Pierrakos

Phd, RN TEI of Athens, Athens, Greece

Medical School, University of Athens

ABSTRACT The aim of the present study was to investigate rare documentation about the health care services (hospital) during the period 1675–1922 in Smyrna. The health care system in Smyrna was unique for the western world during that period. It was based on the Christian ideal of charity and the Hippocratic thoughts. Those ideas had a stronger influence in Smyrna than in the rest of the Ottoman Empire. The social offer was not limited only to donations and to voluntary work in the hospital, but it extended to various ways of community contribution, which were judged necessary, for the confrontation of human misery. The people's solidarity was so strong that foreign observers referred to the people's work-solidarity with a lot of admiration. The present article has an introduction with a short historical examination of the system of health care in the Ottoman Empire and the reasons that European countries were prompted to establish and finance their hospitals in Smyrna. There is a description of Greek, European, Armenian, Turkish and Jewish hospitals. Finally there is a description of a military hospital which was organised during the period of Greek possession of Smyrna. That hospital was established in order to take care not only of the injured soldiers but of all the people who were request-

ϊκού Νοσοκομείου και, τέλος, του Στρατιωτικού Νοσοκομείου που οργανώθηκε κατά την περίοδο της ελληνικής κατοχής στη Σμύρνη, για να περιθάλψει όχι μόνο τους τραυματίες του μετώπου, αλλά και όσους πολίτες ανεξαρτήτως εθνικότητας ζητούσαν τη βοήθειά του.

Λέξεις-κλειδιά:

• Σμύρνη • Ιστορία • Νοσηλευτική

Υπεύθυνος αλληλογραφίας

Αντώνης Χατζηνικολάου
Μακρυγιάννη 55, 853 00 Κως
Τηλ. 2242-621 946

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ιωνία αποτέλεσε τόπο με μακράιωνη ιατρική παράδοση, που ξεκινούσε από τη σχολή της Κνίδου, την παρουσία του Ιπποκράτη στα παράλια της Μικράς Ασίας, το Ασκληπιείο της Περγάμου και τη λειτουργία της Ερασιστρατείου ιατρικής σχολής.¹ Μια τέτοια λαμπρή παράδοση δεν μπορούσε παρά να συνεχιστεί στη μεταγενέστερη Σμύρνη.

Η ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης άρχισε να γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν οι Ευρωπαίοι εμφανίστηκαν στην περιοχή προκειμένου να εκμεταλλευτούν τις πλούσιες πλουτοπαραγωγικές πηγές της. Μέχρι τότε η Σμύρνη, κάτω από τον Τουρκικό ζυγό, ήταν μια υποβαθμισμένη περιοχή, με το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού να αποτελείται από χριστιανούς ελληνικής εθνικότητας.

Παράλληλα με την ίδρυση των κοινοτήτων των Ευρωπαίων πολιτών αναπτύχθηκε το εμπόριο, γεγονός που προκάλεσε τη δημιουργία ενός μεγάλου λιμανιού και ενός σύγχρονου σιδηροδρομικού δικτύου. Έτσι, όλα τα προϊόντα από τα βάθη της Ασίας έφθαναν στις τοπικές βιοτεχνίες της Σμύρνης, για να προωθηθούν στη συνέχεια σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Στα χρόνια αυτά, το Ορθόδοξο Ελληνικό στοιχείο κυριάρχησε συγκεντρώνοντας στα χέρια του ένα μεγάλο τμήμα της οικονομικής ζωής της πόλης.² Η συχνή επικοινωνία όμως της Σμύρνης με άλλες Ευρωπαϊκές πόλεις την κατέστησε ευάλωτη σε επιδημίες, οι οποίες σταδιακά αποδεκάτισαν τον πληθυσμό της πόλης, με πιο χαρακτηριστικές τις επιδημίες της πανώλης, της χολέρας και της ευλογιάς.³

Συνέπεια όλων αυτών ήταν να κριθεί από τις τοπικές Ευρωπαϊκές κοινότητες και άλλες θρησκευτικές ομάδες

ing for medical services without any national or religious discrimination.

Key words:

• Smyrna • History • Nursing

Corresponding author

Antonis Chatzinikolaou
55 Makrygianni street, GR-853 00 Kos, Greece
Tel. +30 2242-621 946

επιτακτική η ανάγκη για τη δημιουργία νοσοκομείων.³ Η στελέχωση σε νοσηλευτικό προσωπικό γινόταν από τα Ευρωπαϊκά κράτη, με αξιοσημείωτη τη συμβολή των Γερμανίδων καλογριών (Kaiserswerth), οι οποίες ήταν άρτια εκπαιδευμένες στα καθήκοντά τους και προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες.⁴

Μέχρι και εκείνη την εποχή δεν υπήρχε δημόσια υπηρεσία υγείας, καθώς η άσκηση της Ιατρικής και της Φαρμακευτικής γινόταν από άτομα που είχαν τη λαϊκή εμπιστοσύνη, χωρίς κανένα θεσμικό έλεγχο.⁵ Η θεραπεία γινόταν στα σπίτια των ασθενών, συνήθεια που συνεχίστηκε και μετά την ίδρυση των νοσοκομείων, αφού σε αυτά κατέφευγαν κυρίως άποροι ασθενείς, ενώ συνεχείς ήταν οι επιπλοκές και οι ενδονοσοκομειακές λοιμώξεις σε νοσοκομεία με ανεπάρκεια κανόνων υγιεινής.⁶

Η παρουσία του Οθωμανικού κράτους στο χώρο της υγείας περιοριζόταν στην εφαρμογή υγειονομικών κανονισμών, που εκδίδονταν από την κεντρική διοίκηση και αφορούσαν κυρίως στην παρεμπόδιση μετάδοσης λοιμωδών νόσων και στη λειτουργία των υγειονομείων.⁷

Η Τουρκική διοίκηση, που συντηρούσε μόνο το οθωμανικό νοσοκομείο, εξαντλούσε τη συνεισφορά της στην παροχή φαγητού, σε αντίθεση με άλλα νοσοκομεία, που υποστηρίζονταν εξ ολοκλήρου από τις τοπικές κοινότητες.⁸

Πολύ αργότερα το Οθωμανικό κράτος αποφάσισε την αναβάθμιση της δημόσιας υγειονομικής υποστήριξης, για στρατιωτικούς κυρίως λόγους. Έτσι, δημιούργησε την Ιατρική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη το 1827, μετά την παρότρυνση του αρχιάτρου Behçet και του Έλληνα ιατρού Στέφανου Καραθεοδωρή.⁹ Στις αρχές του 19ου αιώνα, επί Σελί Γ', είχε προηγηθεί μια προσπάθεια

(με παρότρυνση του Φαναριώτη πρίγκιπα Δημητρίου Μουρούζη) για την ίδρυση ιατρικής σχολής, χωρίς όμως επιτυχία. Η αιτία ήταν η αντίδραση του θρησκευτικού πολιτικο-στρατιωτικού κατεστημένου, που αδυνατούσε να απαλλαγεί από τις παραδοσιακές προκαταλήψεις για τη θεραπεία, την πρόληψη και τη νεκροτομική έρευνα.¹⁰

Το σύστημα παροχής υπηρεσιών υγείας στη Σμύρνη λειτουργούσε σε καθαρά ιδιωτική βάση με τρεις βασικούς πυλώνες στήριξης: (α) νοσοκομεία, (β) φαρμακεία, (γ) ιατροί.⁸ Τα φαρμακεία ή «Σπετσαρί» εμφανίστηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην παροχή πρώτων βοηθειών. Οι ιατροί της Σμύρνης δεν διατηρούσαν ιατρεία, αλλά χρησιμοποιούσαν τα φαρμακεία για την παροχή ιατρικών υπηρεσιών, στα οποία υπήρχε πάντοτε ένα δωμάτιο με εξεταστικό τραπέζι. Εκεί ο ιατρός, με μια μικρή αμοιβή ή καμιά φορά και αφιλοκερδώς, παρείχε τις υπηρεσίες του. Σε σπάνιες περιπτώσεις και πολύ αργότερα έκαναν την εμφάνισή τους τα ιδιωτικά ιατρεία, όταν η ειδικότητα των ιατρών (π.χ. οφθαλμίατροι) απαιτούσε και κάποια εξειδικευμένα εργαλεία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο ασθενής ειδοποιούσε τον ιατρό που βρισκόταν στο φαρμακείο ή απλά άφηνε ένα μήνυμα για τον επισκεφθεί ο ιατρός στο σπίτι του. Τα έσοδα των ιατρών προέκυπταν από τις επισκέψεις στα σπίτια και οι αμοιβές τους κυμαίνονταν ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των ασθενών.⁸

ΤΟ ΓΡΑΙΚΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ «Ο ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ»

Το Γραικικό Νοσοκομείο, που αποτέλεσε το μεγαλύτερο νοσοκομείο όχι μόνο της Σμύρνης αλλά και ολόκληρης της Ανατολής, ιδρύθηκε το 1723 από την ελληνική κοινότητα της Σμύρνης.¹¹ Αρχικά ονομάστηκε «οσπιδάλιον», λειτουργώντας στο σπίτι της χήρας Κλάρας Βαρόνης ντε Χοστίγιε, η οποία ήταν γνωστή στην πόλη με το όνομα «Μαντάμα». ¹² Αργότερα, η Εκκλησία της Αγίας Φωτεινής μαζί με τη διοίκηση του νοσοκομείου αγόρασαν το κτήριο.¹³ Το 1745, 12 Έλληνες φιλόανθρωποι ίδρυσαν το Αδελφάτο, με επικεφαλής το Μητροπολίτη Σμύρνης Νεόφυτο, με κύριο σκοπό την επιμελέστερη διοίκηση του νοσοκομείου.³

Το 1748, ο Παντελής Σεβαστόπουλος με μια μεγάλη δωρεά ανακαίνισε το νοσοκομείο, το οποίο μετονομάστηκε σε Γραικικό Νοσοκομείο. Η ονομασία αυτή διατηρήθηκε έως και την καταστροφή του το 1922, κατά τη διάρκεια της μεγάλης πυρκαγιάς. Στην ονομασία του προστέθηκε

η επιγραφή «ο Άγιος Χαράλαμπος», εξαιτίας της συνεχούς επίκλησης των αρρώστων στο πρόσωπο του Αγίου για θεραπεία από την πανώλη.³

Το 1797, κατά το μεγάλο «ρεμπελιό», όπου σφαγιάστηκαν πάνω από 5.000 Έλληνες, πυρπολήθηκε και ένα μεγάλο μέρος των χριστιανικών συνοικιών, καθώς και το Γραικικό Νοσοκομείο.¹² Ωστόσο, ξαναχτίστηκε το 1804 με τις πλουσιοπάροχες δωρεές των ομογενών της Σμύρνης.³ Το Γραικικό Νοσοκομείο είχε αρχικά ως «λοιμοκομείο» (τμήμα λοιμωδών νοσημάτων) τον παλιό ναό της Αγίας Παρασκευής. Εκεί μετέφεραν όσους είχαν προσβληθεί από την πανώλη, ενώ σε μικρή απόσταση από αυτό βρισκόταν το νεκροταφείο των πανωλόπληκτων.³ Σύντομα όμως (το 1769), και λόγω των δυσχερειών πρόσβασης προς το λοιμοκομείο της Αγίας Παρασκευής, χτίστηκε νέο λοιμοκομείο πίσω από το Γραικικό Νοσοκομείο. Αυτό λειτούργησε έως το 1837, αφού μια νέα επιδημία πανώλης, που είχε ξεσπάσει 2 χρόνια νωρίτερα, είχε αναγκάσει τους Έλληνες της Σμύρνης να ιδρύσουν νέο λοιμοκομείο. Το νέο λοιμοκομείο λειτούργησε σε αγρό που είχε δωρίσει ο Άγγελος Χαϊκάλης το 1832 κοντά στο καθολικό λοιμοκομείο του Αγίου Ρόκκου.³

Το 1838 χτίστηκαν οικήματα μέσα σε αυτόν το χώρο, για τη νοσηλεία όσων έπασχαν από πανώλη. Το οικήματα αυτά ονομάστηκαν «Μορτάκια» από τη λέξη μορτηδες, χαρακτηρισμός που αφορούσε αυτούς που είχαν προσβληθεί από τη νόσο και είχαν αποκτήσει ανοσία. Αργότερα και όταν πέρασε το μεγάλο κύμα της πανώλης, τα οικήματα αυτά δόθηκαν σε άπορες οικογένειες χριστιανών και εβραίων.³

Στον περίβολο του Γραικικού Νοσοκομείου χτίστηκε το 1833 ο Σταυροπηγιακός ναός του Αγίου Χαράλαμπος, ο οποίος ανακαινίστηκε το 1849. Στο ναό αυτόν εκκλησιάζονταν όχι μόνο οι νοσηλεύόμενοι αλλά και οι ορθόδοξοι της συνοικίας. Αργότερα, ανεγέρθηκαν δύο ακόμα ναοί, ο ναός της Μεταμορφώσεως και ο ναός του Προφήτη Ηλία.³

Το Γραικικό Νοσοκομείο, επιπλέον της νοσηλείας των ασθενών, είχε ως αποστολή να γηροκομεί τους άπορους, να περιθάλπει τους ψυχικά ασθενείς και να οικοτροφεί πόρνες, φροντίζοντας παράλληλα για την κοινωνικοποίησή τους. Οι αίθουσες ήταν μεγάλες και καθαρές και στην πύλη υπήρχε η επιγραφή «Κρούετε και ανοιγθήσεται».¹⁴

Το νοσοκομείο αυτό ήταν το μεγαλύτερο και πλέον σύγχρονο, προκαλώντας το θαυμασμό πολλών ξένων

περιηγητών που επισκέπτονταν την πόλη, όπως ο Ιταλός Luigi Storari,¹⁵ ο Charles Herzer,¹⁶ ο E. Rougoh¹⁷ και ο Giraud. Ο τελευταίος αναφέρει ότι το Ελληνικό Νοσοκομείο είναι το σπουδαιότερο στην πόλη, αποδεχόμενο όλους τους ασθενείς ανεξαρτήτως εθνικότητας και χορηγώντας δωρεάν φάρμακα στους απόρους.¹⁸

Με την πάροδο των ετών το νοσοκομείο ανακαινίζεται, εκσυγχρονίζεται και επεκτείνεται με την ανέγερση νέων εγκαταστάσεων. Παράλληλα, εξοπλίζεται με σύγχρονα ιατρικά μέσα με τη βοήθεια και τις χορηγίες των Ελλήνων της Σμύρνης αλλά και των ομογενών του εξωτερικού. Εκτός από τον άρτιο εξοπλισμό, το νοσοκομείο διαθέτει ιδιαίτερα καταρτισμένο επιστημονικό προσωπικό και αποτελεί ένα από τα πλέον σύγχρονα της πόλης. Οι ιατροί που το στελέχωναν είχαν σπουδάσει σε διάφορες σχολές της Ευρώπης, καθώς δεν είχε ακόμα δημιουργηθεί η Ιατρική Σχολή των Αθηνών.¹¹

Αξιομνημόνευτη είναι η περιγραφή της εφημερίδας «Αγγελιοφόρος της Βιέννης» το 1875, η οποία αναφέρει ότι το Ελληνικό Νοσοκομείο της Σμύρνης είναι «πρώτης τάξεως καθίδρυμα», όπου νοσηλεύονται 3000 ασθενείς κατ' έτος, αδιακρίτως θρησκείας και εθνικότητας και διατρέφονται 100 γέροντες και ψυχικά ασθενείς.¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα φιλανθρωπίας που ασκούσε το Γραικικό Νοσοκομείο ήταν το γεγονός ότι μόνο την τριετία 1900–1903 δόθηκαν δωρεάν φάρμακα σε 49.941 εξωτερικούς ασθενείς.⁸

Το 1882 δημιουργήθηκε το Ψυχιατρικό Τμήμα, το οποίο περιελάμβανε το υδροθεραπευτήριο. Επίσης, λειτουργούσε ειδικό «Σωφρονιστήριο γυναικών» για παραστρατημένα κορίτσια, υπό την επιτήρηση των κληρικών. Το τμήμα αυτό, που το αποκαλούσαν «Φρενοκομείο», είχε χωριστή είσοδο και το 1911 μεταφέρθηκε σε ένα ιδιαίτερα μεγάλο κτήριο στη θέση «Παράδεισος» της Σμύρνης.³ Ο Scherzer αναφέρει ότι το τμήμα αυτό ήταν υποβαθμισμένο σε σχέση με τα άλλα τμήματα.⁵

Η μεγάλη όμως φιλανθρωπική δράση του Γραικικού Νοσοκομείου έφερε σε δύσκολη θέση την εφορία του νοσοκομείου, η οποία για να αντεπεξέλθει στις συνεχώς αυξανόμενες δαπάνες κινητοποιούσε τους εύπορους Έλληνες, με αποκορύφωμα το 1903, όταν μετά την εκδήλωση επιδημίας ευλογιάς το Γραικικό Νοσοκομείο πέρασε μεγάλη οικονομική κρίση, αφού χρειάστηκε να νοσηλευτούν πολλοί Σμυρναίοι.⁸

Το Μάιο του 1907 ανακαινίστηκε η βόρεια πτέρυγα, που χρησιμοποιήθηκε για στέγαση εξωτερικών ιατρείων με τμήματα των ειδικοτήτων Παθολογίας, Χειρουργικής, Παιδιατρικής, Λαρυγγολογίας, Δερματολογίας και Αφροδισιολογικών νοσημάτων. Επίσης, τον Αύγουστο του 1912 ανεγέρθηκε μια νέα πτέρυγα, με δωρεά της Αδελφότητας «Ορθοδοξία» της Σμύρνης, όπου στεγάστηκε η Γυναικολογική Κλινική. Εκτός από τους δύο μεγάλους θαλάμους ασθενών, με τα ονόματα «Ιπποκράτης» και «Αέτιος», την κλινική συγκροτούσαν ένα πλήρες χειρουργείο, μια αίθουσα αποστείρωσης και μια αίθουσα νάρκωσης.³

Στην τελική του ανάπτυξη, το 1912, το Γραικικό Νοσοκομείο περιελάμβανε Χειρουργικό Τμήμα Ανδρών (με δύο μεγάλες αίθουσες εγχειρήσεων, μία αίθουσα αποστείρωσης και 8 θαλάμους ασθενών), Χειρουργείο Γυναικών, δύο Παθολογικές Κλινικές (με δύο θαλάμους, ανδρικό και γυναικείο), Μαιευτική Κλινική, Οφθαλμολογική Κλινική και Κλινική Μεταδοτικών Νοσημάτων με 50 κλίνες. Επίσης, συντηρούσε γηροκομείο, τμήμα απόρων, Νευρολογική και Ψυχιατρική Κλινική 120 κλινών, Ακτινοδιαγνωστικό και Ακτινοθεραπευτικό Τμήμα και εξωτερικά ιατρεία.¹² Τα εργαστήρια και οι χειρουργικές αίθουσες ήταν άρτια κατασκευασμένες και αποτελούσαν υπόδειγμα καθαριότητας. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι η μία από τις χειρουργικές κλινικές ανεγέρθηκε με δωρεά του μεγάλου Σμυρναίου τραπεζίτη και ιδρυτή της Τράπεζας Ελλάδος Ίωνα Πεσματζόγλου.³

Ο πρώτος όροφος απαρτιζόταν από θαλάμους αρρώστων με ψυχιατρικά προβλήματα, το φαρμακείο, την κουζίνα, το πλυντήριο και μερικά δωμάτια για τους φτωχούς. Στο δεύτερο όροφο βρίσκονταν θάλαμοι των ασθενών άλλων τμημάτων και το χειρουργείο, διαρρυθμισμένα κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Τα κρεβάτια των ασθενών αποτελούνταν από δύο ξύλινα υποστηρίγματα και πάνω σε αυτά υπήρχαν δύο σανίδες που καλύπτονταν από μαλακό στρώμα.¹⁹

Οι πύλες του νοσοκομείου ήταν πάντα ανοικτές για οποιοδήποτε πολίτη ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκείας. Έτσι, πολλοί Τούρκοι και Ευρωπαίοι προτιμούσαν να νοσηλευτούν σε αυτό παρά στα δικά τους ιδρύματα. Τέλος, είχε γίνει το μοναδικό καταφύγιο όχι μόνο για τους ομογενείς Σμυρναίους, αλλά και για τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου καθώς και άλλων ασθενών από την Ελλάδα.³

Ωστόσο και παρά τη σοβαρή οικονομική ενίσχυση μέσω των δωρεών από τους ναούς του Αγίου Χαραλά-

μπος, του Προφήτη Ηλία και της Μεταμορφώσεως, τα ελλείμματα ήταν σημαντικά. Έτσι, η διοίκηση του νοσοκομείου αναγκάστηκε να περιορίσει τον αριθμό των ασθενών στους οποίους παρέχονταν άσυλο και δωρεάν ιατρονοσηλευτική περίθαλψη. Ως αποτέλεσμα, άρχισε να μειώνεται η εισαγωγή των άπορων ασθενών και να περιορίζεται μόνο σε εκείνους που αποδεδειγμένα είχαν γεννηθεί στη Σμύρνη, γεγονός που προκαλούσε πολλούς διαπληκτισμούς και δημιουργούσε πικρίες.⁸

Το νοσοκομείο διοικούσε δωδεκαμελής εφορία από έγκριτους Έλληνες της Σμύρνης. Τα μισά μέλη της εφορίας είχαν τριετή θητεία και τα υπόλοιπα ισόβια. Η εφορία διόριζε διευθυντές ιατρούς με τριετή θητεία, οι οποίοι όχι μόνο δεν αμείβονταν από το νοσοκομείο αλλά αντίθετα το ενίσχυαν με μεγάλα χρηματικά ποσά.³

Το προσωπικό του νοσοκομείου αποτελείτο από 60 άτομα, από τα οποία 27 ήταν διοικητικοί υπάλληλοι (6 υπηρετούσαν στο ναό του Αγίου Χαραλάμπους) και 33 νοσηλευτές (16 άνδρες και 17 γυναίκες) για σύνολο 400 ασθενών.³ Αξιοσημείωτη ήταν η εθελοντική προσφορά των Ελληνίδων κυριών και δεσποινίδων, οι οποίες με το αίσθημα της χριστιανικής αγάπης προσέφεραν τις υπηρεσίες τους.⁸ Τέσσερις ιατροί, (α) γενικός ιατρός, παθολόγος, (β) μαιευτήρας, (γ) χειρουργός και (δ) ένας εσωτερικός, που έμενε στο νοσοκομείο, είχαν αναλάβει την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών του νοσοκομείου. Οι τρεις πρώτοι διορίζονταν κατ' έτος από το ελληνικό ιατρικό σώμα της Σμύρνης χωρίς αμοιβή, ενώ ένας επιπλέον ιατρός οριζόταν ως ο πρόεδρος του νοσοκομείου.⁵

Αξιόλογο ήταν το έργο που επιτελούσαν και οι μαιές της Σμύρνης με εμπειρική γνώση. Αυτές ανελάμβαναν τους τοκετούς στα σπίτια των γυναικών και καλούσαν τους ιατρούς σε δύσκολες μόνο περιπτώσεις, ενώ όποτε κρινόταν αναγκαίο, μετέφεραν τις γυναίκες στο ειδικό τμήμα του νοσοκομείου.⁸

Κατά την ελληνική κατοχή της Σμύρνης λειτούργησε εντός του νοσοκομείου το Α΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο, καθώς και τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού με αρχίατρο το Β. Τσουνούκα.²⁰ Για την προϊστάμενη του νοσηλευτικού προσωπικού είναι γνωστό μόνο το επίθετό της (Χρυσοβελώνη). Παράλληλα, λειτουργούσε και τμήμα του Λευκού Σταυρού της φιλέλληνας Αγγλίδας Μαίρης Χούντερ, η οποία, αφού συγκρότησε στην Κωνσταντινούπολη εικοσαμελές σώμα νοσηλευτριών, το διέθεσε στη στρατιά της Μικράς Ασίας. Οι νοσηλεύτριες που εργάστηκαν σε αυτό το τμήμα έδειξαν μονα-

δικό ζήλο, περιθάλλοντας νυχθημερόν τραυματίες πολέμου και αποσπώντας τα εύσημα του Αρχιστράτηγου της Μικρασιατικής εκστρατείας Αν. Παπούλια.³

Με την άριστη διοίκηση, το νοσοκομείο (που αμερόληπτα και ανεξαρτήτως θρησκευματος νοσήλευε άπορους ασθενείς) κατόρθωσε όχι μόνο να κατευνάσει τις διαμαρτυρίες των Τούρκων, αλλά και να αποκτήσει την εμπιστοσύνη τόσο τη δική τους όσο και των Ευρωπαίων.²¹

Τον Αύγουστο του 1922, όταν άρχισε η καταστροφή της Ελληνικής Συνοικίας στη Σμύρνη με την είσοδο των Τούρκων ανταρτών, ο Διευθυντής «οικονόμος» του Γραικικού Νοσοκομείου μετέφερε όλους τους ασθενείς στο Ολλανδικό Νοσοκομείο.⁸

Στις μεγάλες επιδημίες της πανώλης του 1837 και της χολέρας του 1910, το νοσηλευτικό προσωπικό με αυταπάρνηση και ζήλο, διακινδυνεύοντας, συνέβαλε στη μεταφορά των ασθενών στο λοιμοκομείο. Επίσης, όταν οι ελληνικές αρχές το 1922 διέταξαν το μαζικό εμβολιασμό του πληθυσμού κατά της πανώλης, το νοσηλευτικό προσωπικό σε 24ωρη βάση ανταποκρίθηκε με επιτυχία στην κάλυψη του πληθυσμού.

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στους Έλληνες ιατρούς που αφιλοκεδώς προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο Γραικικό Νοσοκομείο (πίνακας 1).²²

ΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Στις αρχές του 19ου αιώνα ξεκίνησε μια σημαντική προσπάθεια των Ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να προστατεύσουν τους πολίτες τους από τις επιδημίες που βρισκόνταν σε έξαρση, όπως της πανώλης και της ευλογιάς. Πρωτοπόρος σε αυτή την προσπάθεια ήταν η Αγγλία, διότι οι μολυσματικές παθήσεις απειλούσαν κυρίως το ναυτιλιακό της εμπόριο.²³

Επιπλέον, η γνώση ότι οι παθήσεις αυτές πλήττουν ιδιαίτερα τα χαμηλά οικονομικά στρώματα οδήγησε αρκετούς ιατρούς να εισηγηθούν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ταυτόχρονα, κατάφεραν να πείσουν την κοινή γνώμη ότι η διατήρηση της υγείας των μαζών ήταν ευθύνη της κοινότητας ως συνόλου.²⁴

Η Σμύρνη, όπως και πολλά άλλα λιμάνια της εποχής, επλήττετο συχνά από μεγάλες επιδημίες, με αποτέλεσμα τα Ευρωπαϊκά κράτη να αναγκαστούν, παρά το δυσκίνητο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, να

Πίνακας 1. Έλληνες ιατροί που προσέφεραν αφιλοκερδώς υπηρεσίες στο Γραικικό Νοσοκομείο της Σμύρνης.

Όνομα	Ειδικότητα, ιδιότητα στο νοσοκομείο
Σάββας Γεωργιάδης	Χειρουργός
Ιωάννης Κοντολέων	Παθολόγος, έφορος
Αναστάσιος Γιοβανώφ	Διευθυντής Χειρουργικής Κλινικής
Δημήτριος Χρόνης	Οφθαλμίατρος, ιδρυτής του Οφθαλμολογικού Τμήματος
Χριστόδουλος Δασκαλάνης	Ο πρώτος που επιχείρησε σοβαρές επεμβάσεις στο Γραικικό Νοσοκομείο
Ιωάννης Βάρδας	Διευθυντής Χειρουργικού Τμήματος
Μιχαήλ Ισηγόνης	Διευθυντής Οφθαλμολογικού Τμήματος
Σοφοκλής Αναστασιάδης	Διευθυντής Παθολογικού Τμήματος
Κωνσταντίνος Παπακωνσταντινίδης	Αναπληρωματικός χειρουργός
Στυλιανός Βαρονζένης	Διευθυντής Παθολογικού Τμήματος
Γεώργιος Βεργής	Διευθυντής στα εξωτερικά ιατρεία
Δημήτριος Στάης	Διευθυντής Μαιευτικής Κλινικής
Αναστάσιος Γιουμουκόπουλος	Διευθυντής Ψυχιατρικού Τμήματος

ιδρύσουν δικά τους νοσηλευτικά ιδρύματα,²⁵ τα οποία και χρηματοδότησαν προκειμένου να περιθάλπουν τους υπηκόους τους. Σε αντίθεση με το Γραικικό Νοσοκομείο, τα Ευρωπαϊκά περιέθαλπαν μόνο ομοεθνείς ασθενείς. Με την ίδρυση των Ευρωπαϊκών νοσοκομείων η παροχή υπηρεσιών υγείας έφθασε σε αρκετά υψηλά ποιοτικά επίπεδα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται μια επιλεκτικότητα στην εμφάνιση των επιδημιών σε συγκεκριμένες εθνο-θρησκευτικές ομάδες. Έτσι, τα περισσότερα θύματα αυτών των επιδημιών ήταν μουσουλμάνοι, σε ποσοστό δυσανάλογα υψηλό σε σχέση με τις άλλες εθνότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Το Ολλανδικό Νοσοκομείο αποτέλεσε το πρώτο Ευρωπαϊκό νοσηλευτικό ίδρυμα στη Σμύρνη. Ο Ενεπεκίδης οριοθετεί τη χρονολογία ίδρυσής το 1786,¹⁹ ενώ ο Σολομωνίδης το 1675.³ Στην είσοδό του είχε τη λατινική επιγραφή «Η Ολλανδία στους ασθενείς της».³ Ανακαινίστηκε το 1834 και στην τελική του μορφή ήταν ένα επίμηκες τετράγωνο κτίσμα με υπερυψωμένο όροφο. Διέθετε εσωτερική αυλή, όπου έβλεπαν όλες οι πόρτες και τα παράθυρα, και ήταν χωρητικότητας 40–50 ασθενών. Στο πίσω τμήμα του βρισκόταν το ολλανδικό νεκροταφείο.¹⁹ Το νοσοκομείο ήταν άρτια εξοπλισμένο και χορηγούσε φάρμακα όχι μόνο στους ασθενείς αλλά και σε όλους τους φτωχούς, χριστιανούς και μουσουλμάνους, που προσέτρεχαν για βοήθεια. Το νοσοκομείο βρισκόταν υπό την προστασία του εκάστοτε Ολλανδού προξένου. Τη διεύθυνσή του αναλάμβανε πάντοτε ένας καταξιωμένος ιατρός με μισθό 700 δολάρια.¹⁹

Το Γαλλικό Νοσοκομείο ήταν χτισμένο στα ανατολικά της πόλης, κοντά στο λιμάνι. Το συγκροτούσαν δύο ξεχωριστά κτήρια: ένα διώροφο για τους αξιωματικούς και ένα τριώροφο για τους ναύτες.¹⁹ Ήταν μεγάλο, ευάερο και ευρύχωρο. Είχε χωρητικότητα 100 κλινών και περιελάμβανε κουζίνα, φαρμακείο, μπάνιο, ένα παρεκκλήσι και μερικές ευρύχωρες αίθουσες. Οι άποροι ασθενείς νοσηλεύονταν δωρεάν, ενώ όσοι διέθεταν χρήματα πλήρωναν 1 φράγκο την ημέρα.¹⁹ Τα έξοδά του είχε αναλάβει η Γαλλική κυβέρνηση και η περίθαλψη των ασθενών ήταν αποκλειστική ευθύνη του τάγματος των Αδελφών του Ελέους.²⁶

Το Αυστριακό ή καθολικό νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου ιδρύθηκε, σύμφωνα με τον Scherzer, το 1747,⁵ ενώ κατά τον Ενεπεκίδη το 1788, από την καθολική κοινότητα με χρήματα που συγκεντρώθηκαν κυρίως από την Αυστροουγγρική κυβέρνηση.¹⁹ Ήταν χτισμένο στο κέντρο της πόλης κοντά στο Ολλανδικό, Αγγλικό και Ελληνικό Νοσοκομείο,¹⁹ στην περιοχή Bella Vista.⁵ Τη διαχείρισή του είχε αναλάβει η Αυστροουγγρική κοινότητα, αλλά λίγο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την ανέλαβε η ιταλική κοινότητα.⁵ Το νοσοκομείο ήταν δυναμικότητας 100 κλινών, με ετήσια κίνηση εισαγωγής 380–400 ατόμων. Δεχόταν τους καθολικούς κατοίκους της Σμύρνης δωρεάν, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Σμυρναίους, όπως και τους ναυτικούς, που έπρεπε να πληρώνουν 7 πιάστρα ημερησίο νοσήλιο. Η καθολική κοινότητα, μετά από εκλογές, διόριζε μια επιτροπή 12 ατόμων, από τα οποία τα 2 διοικούσαν το νοσοκομείο, ενώ με δωρεές το ενίσχυε οικονομικά.⁵

Το νοσοκομείο *St Roch* (*Αγίου Ρόκκου*) ιδρύθηκε από ένα τμήμα της καθολικής κοινότητας της Σμύρνης, το οποίο διαχωρίστηκε από το νοσοκομείο του Αγίου Αντωνίου. Αποτελούσε ένα αρκετά μεγάλο κτήριο ενός ορόφου, χωρητικότητας 30 κλινών. Νοσήλευε όλους τους καθολικούς ασθενείς της Σμύρνης και δεχόταν δωρεάν 100 περίπου ασθενείς το χρόνο. Οι εύποροι πλήρωναν ημερήσιο νοσήλιο 7 πιαστρών την ημέρα.⁵ Τα ετήσια έσοδά του ανέρχονταν σε 500 εκατομμύρια τουρκικές λίρες, που όμως δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των εξόδων του, με αποτέλεσμα να κάνει εκκλήσεις για εισφορές, στηριζόμενο στη φιλανθρωπία των Σμυρναίων.⁵ Νοσηλεύτριες που ανήκαν σε διάφορα θρησκευτικά τάγματα της δυτικής εκκλησίας παρείχαν νοσηλεία. Το νοσοκομείο του *St Roch* συγχωνεύτηκε με εκείνο του Αγίου Αντωνίου γύρω στο 1870.⁵

Το *Βρετανικό Νοσοκομείο* ιδρύθηκε το 1785 από την κυβέρνηση της Μ. Βρετανίας και προοριζόταν να νοσηλεύει τα πληρώματα του Βασιλικού και του Εμπορικού Ναυτικού. Βρισκόταν στον ίδιο δρόμο με το Ολλανδικό και αποτελείτο από ένα διώροφο κτήριο, όπου ο κάθε όροφος είχε 4 δωμάτια. Τη διεύθυνση του νοσοκομείου είχε αναλάβει για πολλά χρόνια ο Δρ Clark, ένας από τους πιο διάσημους ιατρούς της Σμύρνης.¹⁹

Το *Ευρωπαϊκό Νοσοκομείο* ιδρύθηκε το 1851 από τη Γαλλική κυβέρνηση, στην όχθη του Μέλιτα ποταμού, για να εξυπηρετήσει τους προτεστάντες και καθολικούς ασθενείς. Τα έξοδα συντήρησής του είχε αναλάβει η Γαλλική κυβέρνηση.¹⁹

ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Το *Εβραϊκό Νοσοκομείο* ιδρύθηκε το 1831 από το βαρόνο Salomon de Rothschild. Το κτήριο ήταν ενός ορόφου, όχι πολύ καθαρό και δεχόταν περίπου 200 Εβραίους ετησίως. Τα έσοδά του ήταν ασήμαντα, περίπου 400 τουρκικές λίρες το χρόνο, και τα έξοδά του κυμαίνονταν στα ίδια επίπεδα. Για το λόγο αυτόν, οι παροχές του νοσοκομείου στους ασθενείς ήταν πολύ χαμηλού επιπέδου. Λόγω του γεγονότος ότι οι Εβραίοι δεν επιθυμούσαν όχι μόνο να πηγαίνουν αλλά ούτε και να νοσηλεύονται στο νοσοκομείο, είχε κτισθεί δίπλα του ένα είδος πολυκλινικής, όπου παρέμεναν οι ασθενείς για νοσηλεία.⁵ Κατά την επίσκεψή του ο Αυστροούγγρος ιατρός Ludwing August Franke αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μπήκα μέσα σε πέντε δωμάτια με

ασθενείς. Πρέπει να είναι κάποιος συνηθισμένος στην αηδία των φτωχών και άρρωστων ανθρώπων για να μην τρομάξει μπαίνοντας μέσα. Το δωμάτιο έχει φωςμόνον όταν η πόρτα είναι ανοιχτή. Όταν ο καιρός είναι άσχημος και η πόρτα είναι κλειστή, ο άρρωστος είναι αναγκασμένος να μένει στα σκοτεινά. Οι ασθενείς ήταν ξαπλωμένοι πάνω σε κουρελιασμένες κουβέρτες ή κάθονταν μέσα στην πιο μεγάλη παραμέληση. Ο αέρας, λόγω της απεριγράπτης βρωμιάς του δωματίου, ήταν ανυπόφορος».²⁷

Εντός του νοσοκομείου υπήρχε η Ιουδαϊκή αδελφότητα «Βικούρ Χαλήμ» (Ελεήμων Αδελφότητα) με 400 μέλη, που είχε ως αποστολή τη φροντίδα των ασθενών. Δύο μέλη φρόντιζαν νυχθημερόν τους ασθενείς και αναλάμβαναν την ετοιμασία για την ταφή του νεκρού σε περίπτωση θανάτου του ασθενούς.³

ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Το *Τουρκικό Νοσοκομείο* βρισκόταν 1 μίλι δυτικά της πόλης, προς την πλευρά του λιμανιού και περιελάμβανε 2 κτήρια που τα χώριζε μια μεγάλη αυλή.¹⁹

Ιδρύθηκε το 1838 με αρχική δυναμικότητα 70 κλινών.³ Αργότερα, απέκτησε χωρητικότητα 100 κλινών, δεχόμενο 1200–1400 ασθενείς ετησίως, που ήταν μουσουλμάνοι, χωρίς όμως να αποκλείεται η εισαγωγή ασθενών άλλου θρησκευματος.⁵ Στο νοσοκομείο αυτό δεν γίνονταν δεκτοί φτωχοί και ανήμποροι, ούτε καν Τούρκοι. Το γεγονός αυτό οφείλετο στο ότι το κράτος, διαποτισμένο από τη μουσουλμανική κοσμοθεωρία, άφηνε στη θεία πρόνοια (κισμέτ) την τύχη των ανθρώπων.

Η κοσμοθεωρία αυτή αργότερα άλλαξε και με τη συμβολή Ρωμιών ιατρών ιδρύθηκε η Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή, αλλάζοντας τη φιλοσοφία του συστήματος περίθαλψης στο Τουρκικό κράτος.²⁸

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Το *Αρμένικο Νοσοκομείο του Αγίου Γρηγορίου* βρισκόταν στον Αρμένικο μαχαλά και με τις 30 κλίνες που διέθετε εξυπηρετούσε αποκλειστικά τους Αρμένιους ασθενείς. Δεχόταν τους απόρους και τους ψυχικά ασθενείς.¹⁹ Ιδρύθηκε το 1801 και ανακατασκευάστηκε το 1870 από το Χ. Σπάρταλη, οπότε απέκτησε δυναμικότητα 70 κλινών.³ Η ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών του ήταν κατώτερη εκείνης του Γραικικού

Νοσοκομείου, έχοντας μικρά και φτωχά επιπλωμένα δωμάτια, με άθλια κρεβάτια.¹⁹

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε προσπάθεια προσέγγισης της λειτουργίας του συστήματος παροχής υπηρεσιών υγείας στη Σμύρνη κατά το 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα. Το σύστημα αυτό στηρίχθηκε και οργανώθηκε από τις κοινότητες των Ευρωπαίων και Ελλήνων πολιτών και πολύ λιγότερο από το Οθωμανικό κράτος.

Οι Έλληνες, πρωτοπόροι σε πολλούς τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, όπως στην παιδεία και στο εμπόριο, συμμετείχαν ενεργά στην ποιοτική αναβάθμιση των ιατρονοσηλευτικών υπηρεσιών. Ίδρυσαν το Γραικικό Νοσοκομείο, στο οποίο συγκεντρώθηκαν πλούσιοι υλικοί και ανθρώπινοι πόροι. Για το λόγο αυτόν, το Γραικικό Νοσοκομείο, μαζί με τα άλλα Ευρωπαϊκά, παρείχαν υψηλού επιπέδου υπηρεσίες υγείας, σε αντίθεση με το Αρμένικο, το Τουρκικό και το Εβραϊκό νοσοκομείο. Συγκριτικά με τα άλλα Ευρωπαϊκά νοσοκομεία, το Γραικικό είχε προχωρήσει σε ένα επόμενο στάδιο, καθώς δεχόταν να περιθάλψει ασθενείς και να φροντίζει απόρους που προέρχονταν από άλλες εθνότητες του πολιτισμικού μωσαϊκού της Σμύρνης. Πολλοί ξένοι περιηγητές μιλούν με θαυμασμό για το μεγάλο φιλανθρωπικό έργο της ομογένειας της Σμύρνης και ο θαυμασμός αυτός συνοψίζεται στην εξής φράση: «Με όποια μορφή και αν εμφανίζεται η ανθρώπινη δυστυχία, η συμπόνια των Σμυρναίων φροντίζει να την απαλύνει πάντα και μπορεί συχνά να λεχθεί ότι σε καμιά άλλη πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η φιλανθρωπία δεν ασκείται τόσο πλουσιοπάροχα όσο στη Σμύρνη».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Μαρκέτος Σ. *Ιστορία της Ιατρικής*. Αθήνα, Εκδόσεις ΖΗΤΑ, 1993
2. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. *Σμύρνη: Η μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Εκδόσεις Έφεσος, 1915
3. Σολομωνίδης Χ. *Η Ιατρική στη Σμύρνη*. Αθήνα, 1955
4. Weinrich W. *Women in the history of the church. Learned and holy but not pastors*. Biblical Manhood and Womanhood, 1997
5. Scherzer C. *Σμύρνη: Γεωγραφική, οικονομική και πολιτιστική θεώρηση*. Μέρος Α'. Ιστορία της Αθήνας. Ιστορίτης, 1993
6. Murphey R. Ottoman medicine and transculturalism. From the sixteenth through the eighteenth century. *Bulletin of History of Medicine* 1992, 66:387–389
7. Aksakal L. *The Sick Man and his medicine. Public Health Reform in the Ottoman Empire and Egypt*. Leda at Harvard Law School, 2003
8. Παπαδογιαννάκης Ν. Το σύστημα υγείας στη Σμύρνη στις αρχές του αιώνα μας. *Μικρασιατική Ηχώ* 1995, 317:8–9, 13
9. Τρομπούκης Κ. *Η Ελληνική Ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856–1923*. Σύνδεσμος των εν Ελλάδι Μεγαλοσχιολτών, Αθήνα, 2000
10. Σταυρόπουλος Α. Ο Δημήτριος Μουρούζης και η προσπάθειά του για ίδρυση Ιατρικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 19ου αιώνα. Πρακτικά συμποσίου, Πόλη και Παιδεία, Αθήνα, 1997:103–111
11. Αργυρόπουλος Γ. Το Γραικικό Νοσοκομείο Σμύρνης ο «Άγιος Χαράλαμπος». *Μικρασιατική Ηχώ* 1995, 311:12–14
12. Χατζηκωστή Ν. Σμυρναϊκά Ανάλεκτα, 1910
13. Περιοδικό Ξενοφάνης, 1905, σελ. 258
14. Περιοδικό Πανδώρα, 1857, σελ. 153
15. Storari L. *Guida con cerri storici*. Torino, 1857
16. Herzer Ch. *Smyrne*. Leipzig, 1880
17. Rougon E. *Smyrne situation commerciale et économique etc*. Paris-Nancy, 1892
18. Giraud MB. *Les Côtes de la Syrie et de l'Asie Mineure*. Paris, 1884
19. Ενεπεκίδης Π. *Μικρασιατικά, Κρητικά, Ηπειρωτικά, 1816–1931*. Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2001
20. Γερούλανου Μ. *Η επισκόπηση του έργου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, 1877–1942*. 1950
21. *Η υγειονομική υπηρεσία του στρατού κατά τη Μικρασιατική εκστρατεία*. Εκδόσεις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 1968
22. Βέρας Σ. Οι Έλληνες ιατροί της Σμύρνης. *Μικρασιατικά Χρονικά*. Τόμος δεύτερος, Αθήνα, 1939:319–356
23. Μανιάτης Π. *Ιστορία της Ιατρικής*. Εκδόσεις Εντός, 2002
24. Dobos R. *Το όραμα της υγείας*. Εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα, 1999
25. Κωστής Κ. *Στον καιρό της πανώλης*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1995
26. Deschamps G. *Στους δρόμους της Μικρασίας*. Οδοιπορικό 1890. Εκδόσεις Τροχαλία, 1990
27. Frankl LA. *Nach Jerusalem*. Λειψία, 1858:129–139
28. Τρομπούκης Κ. *Ρωμιοί ιατροί ως διοικητικοί και υγειονομικοί αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*. Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2002:165–181

Υποβλήθηκε: 21/10/2005

Επανυποβλήθηκε: 24/3/2006

Εγκρίθηκε: 12/4/2006